

واکاوی کارکردهای عفو در روابط اجتماعی از منظر قرآن کریم

سید محمدرضا میرهادی تفرشی^۱

چکیده

هدف: عفو و گذشت، یکی از توصیه‌های اخلاقی است که در تعاملات اجتماعی کاربرد فراوان دارد. دغدغه اصلی این پژوهش، تبیین آثار عفو در روابط اجتماعی از طریق بازخوانی آیات قرآن کریم بود. **روش:** این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است؛ یعنی پس از گردآوری اطلاعات با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، به تحلیل یافته‌های تحقیق پرداخته است. **یافته‌ها:** اغلب مفسران اجتماعی در تفسیر آیات مرتبط با عفو اجتماعی، به خصوص آنچه ناظر به مسائل حقوقی و کیفری نظیر مسئله قصاص و عفو یا مشکلات خانوادگی و طلاق می‌باشد، با رویکرد اجتماعی به تفسیر پرداخته‌اند. با این وجود، اغلب اهمیت، خاستگاه، مراتب و شرایط عفو مورد توجه بوده و کمتر کارکردها و آثار عفو اجتماعی به طور مفصل بررسی شده است. **نتیجه‌گیری:** این پژوهش نشان داد آثار عمده عفو در روابط اجتماعی از منظر قرآن عبارتند از: تنش‌زدایی، تبدیل دشمن به دوست، انسجام جامعه اسلامی، تبلیغ اسلام، کسب محبوبیت، اصلاح خاطی و همزیستی مسالمت‌آمیز.

واژگان کلیدی: عفو اجتماعی، آثار عفو، مفسران اجتماعی، اصلاح خاطی، همزیستی مسالمت‌آمیز.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

◆ دریافت مقاله: ۹۹/۱۱/۲۹؛ تصویب نهایی: ۱۴۰۰/۰۴/۱۶.

۱. عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه الزهراء/ نشانی: تهران؛ ونک، ده ونک، دانشگاه الزهراء/ شماره: ۰۲۱۸۸۶۰۸۴۷۶

Email:m.mirhadi@alzahra.ac.ir

الف) مقدمه

عفو و گذشت، یکی از امور هنجاری و ارزشی است که در آیات قرآن بسیار بر آن تأکید شده و عالی‌ترین کرامت انسانی^۱ و ارزشمندترین گوهری معرفی شده که حق تعالی در ضمیر انسان به ودیعه نهاده است. البته عفو تنها یک مسئله اخلاقی نیست، بلکه مسئله اجتماعی مهمی است که علاوه بر منافع فردی، آثار سودمندی در جامعه دارد. بر همین اساس، ایجاد جامعه منسجم و قدرتمند در گرو آن است که افراد آن، اندیشه‌ها و سلیقه‌های مختلف را تحمل کنند و از کنار برخوردهای سفیهانه، با اخلاق کریمانه درگذرند و با عفو و بخشش، کینه‌ها را به محبت مبدل سازند (ایروانی، ۱۳۸۴: ۱۶۳). بر اساس تعالیم قرآن کریم عفو، پرتوی از تقوا (آل عمران: ۱۳۴-۱۳۳) و زمینه‌ساز آمرزش، پاداش و محبت الهی (مانده: ۱۳) است.

۱. بیان مسئله

با وجود اینکه عفو از مهم‌ترین فضایل اخلاقی در جامعه و همچنین یکی از ارزشهای اخلاقی در دین اسلام است، اما در عصر حاضر با افزایش خودخواهی در جامعه انسانی، از اهمیت آن کاسته شده است. در تأیید این امر می‌توان مستندات از قبیل نظرات جامعه‌شناسان و حقوقدانان برجسته ارائه کرد؛ چنانکه پرونده‌های قضایی و آمارهای نیروی انتظامی و بهزیستی و سایر دستگاههای درگیر با آسیبهای اجتماعی، بیانگر افول بعضی از هنجارهای اخلاقی در جامعه است. بر اساس نظرسنجی اعلام شده در حوزه‌های اخلاقی جامعه، ۷۰ درصد جامعه بر این باورند که گذشت در جامعه ما خیلی کم است (مرضی پدیران، استاد جامعه‌شناس دانشگاه اصفهان). اعلام وضعیت قرمز در کشور در رابطه با طلاق (یک طلاق به ازای ۱/۳ ازدواج در سال ۱۳۹۷؛ در حالی که سال ۱۳۸۷ به ازای هشت ازدواج، یک طلاق ثبت شده) نیز گواه بر کاهش گذشت و مدارا در اجتماع است. (سید حسن موسوی جلک، رئیس انجمن مددکاران اجتماعی ایران)

در خصوص ارتباط میان مسئله عفو با احکام حقوقی و کیفری، مسئولان مهار و کاهش جرائم کیفری در جامعه بر این باورند که اولین گام برای کاهش جمعیت کیفری، توسعه فرهنگ گذشت (عفو) و صلح در جامعه است. آنان معتقدند بیشترین پرونده‌ها در محاکم قضایی مربوط به جرائم علیه اشخاص است که نشان‌دهنده پایین بودن آستانه تحمل در جامعه و دور شدن از فرهنگ صلح و گذشت است. (جهانگیر، رئیس سازمان زندانها و رئیس دفتر قوه قضائیه در سال ۱۳۹۷)

عفو و گذشت علاوه بر کاهش آسیبهای اجتماعی و تثبیت کرامتهای اخلاقی، موجب تقویت سلامت روانی آحاد جامعه و نیز سلامت اجتماع خواهد شد. در پژوهشی با عنوان «جایگاه عفو در دین اسلام و رابطه آن با سلامت روان»، به نقش عفو در سلامت روان پرداخته شده است. دانشجویان دارای عفو و

۱. «العفو تاج المکارم». (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۳۴۵)

سید محمدرضا میر هادی تفرشی ♦ ۹۰۷

گذشت بالا در مقایسه با گروه مقابل، کمتر دچار افسردگی، اضطراب و مشکلات در روابط بین فردی بودند (خجسته کاشانی، ۱۳۹۷: ۲۱۴). در پژوهش دیگری که به بررسی همین عوامل در بین دانش‌آموزان پرداخته، نتایج مشابهی حاصل شده است. (بهرامیان و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۰)

با توجه به تأثیر بسیار مهم عفو و ضرورت آن در اجتماع، هدف از نگارش این مقاله، گفت‌وگویی، ترویج و حساس کردن اجتماع، به ویژه جامعه دانشگاهی در رابطه با مسئله عفو است؛ زیرا با پذیرش اینکه نهاد آموزش عالی از مؤثرترین محیط‌ها برای نهادینه کردن اصول و ارزشهای اخلاقی محسوب می‌شود و همواره نقش مهمی در تغییر و تحولات جوامع انسانی ایفا می‌کند، لازم است در نظام آموزش عالی بیش از هر نهاد و سازمان دیگری، بر الزامات و راهبردهای اخلاق حرفه‌ای^۱ تأکید شود؛ به خصوص رعایت اصول اخلاق حرفه‌ای توسط اساتید، با توجه به نقش مؤثری که بر عملکرد فراگیران دارند، از ارزش خاصی برخوردار است. اصولاً اخلاق آموزش در دانشگاه، تأمین‌کننده منافع و رفاه فردی و جمعی دانشجویان است. (آرین‌پور و محرابی، ۱۳۹۵: ۱-۲)

دانشگاه به عنوان یک مرکز پژوهشی و آموزشی، در تعامل با دانشجو، استاد، کارکنان و محیط بیرونی، باید اخلاقی باشد. برای ترویج اخلاق در سازمان دانشگاه ابتدا باید افراد را نسبت به الگوهای رفتار ارتباطی درون شخصی تربیت کرد تا بتوانند در قبال حقوق دیگران مسئولیت‌پذیر باشند (فرامرزی قراملکی، ۱۳۸۸: ۱۰). پایبندی جامعه دانشگاهی، به خصوص اعضای هیئت علمی به اصول و ارزشهای اخلاق حرفه‌ای، هم از منظر توسعه فرهنگ سازمانی مبتنی بر اخلاقیات و هم از منظر انتقال صفات ممیزه و ویژگی‌های برجسته انسانی به دانشجویان و در نتیجه، اشاعه آنها در جامعه، بسیار حائز اهمیت است. (ایمانی‌پور، ۱۳۹۱: ۲۸)

حال آنکه این مقوله مهم اجتماعی؛ یعنی کارکردها و آثار عفو در روابط اجتماعی، به خصوص در جامعه علمی، آن هم با رویکرد دینی و بر مبنای آموزه‌های قرآنی و تفاسیر اجتماعی، در پژوهشها و آثار متعددی که در زمینه اهمیت و ثمرات عفو در جامعه و با نگاه روان‌شناسی و جامعه‌شناسی صورت گرفته، مغفول مانده است. اما اهمیت این مسئله در جامعه ایمان‌مدار تا جایی است که یکی از محققانی که به موضوع «عفو و گذشت (بخشش)» به عنوان اصلی اساسی در سند الگوی پیشرفت^۲ پرداخته است، پیشنهاد «آموزش عفو و گذشت به عنوان یک درس از مجموع دروس مهارت‌های زندگی در دوره‌های مختلف آموزشی» را مطرح می‌کند. (عباسی دره‌بیدی، ۱۳۹۷: ۳)

۱. اخلاق حرفه‌ای به مسائل و پرسشهای اخلاقی و نیز اصول و ارزشهای اخلاقی یک نظام حرفه‌ای می‌پردازد و ناظر به افعال ارادی حرفه‌ای‌ها در حیطه فعالیت‌های حرفه‌ای خودشان است.

۹۰۸ ♦ واکاوی کارکردهای عفو در روابط اجتماعی از منظر قرآن کریم

با این اوصاف، سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که بر مبنای آموزه‌های قرآنی، آثار عفو و بخشش در روابط اجتماعی کدام است؟

با بررسی آیات قرآن در زمینه عفو و به کارگیری نظرات مفسران در تفاسیر اجتماعی، می‌توان به تبیین آموزه‌های قرآن در زمینه آثار و کارکردهای عفو در روابط اجتماعی پرداخت و در نتیجه، با استفاده از ظرفیت اثرگذاری تعالیم دینی در جامعه ایمانی، می‌توان گامی مؤثر در راستای نهادینه‌سازی و ارتقای فضیلت اخلاقی و با ارزش «عفو» در روابط اجتماعی برداشت. نکته قابل توجه اینکه، در این بررسی‌ها بیشتر بر آیات مربوط به موضوع عفو اجتماعی تمرکز می‌شود؛ زیرا آیات مربوط به عفو الهی، با وجود اهمیت و کثرت موارد، خارج از محدوده مسئله پژوهش حاضر می‌باشند.

۲. ادبیات و پیشینه تحقیق

پژوهش‌های متعددی توسط محققان از دیدگاه علوم روان‌شناسی (ایمانی‌فر و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۷۵-۱۴۹)، جامعه‌شناسی (بهرامیان و همکاران؛ ۱۳۹۴؛ فهیمی رحیمی، ۱۳۹۴)، مدیریت (عباسی دره‌بیدی، ۱۳۹۷؛ بابایی مبینی و بابایی دره، ۱۳۹۶) و علوم اسلامی (نوروزی، بی‌تا؛ طیب حسینی و مشکک‌مسجدی، بی‌تا؛ لسانی فشارکی و همکاران، ۱۳۹۶؛ عادل مقدم، ۱۳۹۵) پیرامون موضوع عفو در جامعه انجام شده؛ اما چون رسالت پژوهش حاضر ارائه آموزه‌های قرآن در زمینه فضائل عفو در روابط اجتماعی است، بهتر است آرا و نظرات جمعی از مفسران قرآن کریم که با گرایش اجتماعی به تفسیر آیات وحی پرداخته‌اند، مورد توجه و بررسی قرار گیرد.

گرایش اجتماعی، به عنوان رویکردی نوین در تفسیر آیات قرآن، در صدد است به حل مشکلات اجتماعی بپردازد. در واقع؛ تفسیر اجتماعی می‌کوشد با کشف و ارائه پیام و هدایت آن در تمام مسائل مرتبط با حیات، به ویژه مسائل دخیل در ساختن جامعه و اصلاح آن، علاوه بر درمان مشکلات و معایب آن، کفایت و صلاحیت قرآن را برای هدایت انسان در دوره جدید اثبات کند. از این رو، از جمله وظایف مفسر اجتماعی، پاسخگویی به نیازهای عصر، مقابله با بدفهمی‌های تفسیری و هویت‌بخشی به جامعه مسلمانان و تقویت تشکلهای اجتماعی و دینی در جامعه است (مولوی، ۱۳۹۶: ۱۴۴-۱۴۳). برخی از مهم‌ترین تفاسیر معاصر فریقین در زمره تفاسیر اجتماعی قرآن قرار می‌گیرند (همان: ۱۴۵). برای بررسی دقیق‌تر پیشینه تحقیق، در ادامه به تعدادی از این تفاسیر، مراجعه و نظرات مفسران درباره عفو اجتماعی بیان می‌شود.

یک) دیدگاه علامه طباطبایی

صاحب تفسیر المیزان، به فراخور بحث، گاهی برخی مباحث و مسائل اجتماعی را در خلال تفسیرش به صورت مبسوط مطرح می‌کند. بررسی‌ها نشان می‌دهد علامه علاوه بر بیان نظرات تفسیری در آیات مربوط به عفو، ذیل تفسیر آیه ۱۱۸ مانده، بحث مفصلی را با عنوان «کلام فی المجازاه و العفو فی فصول» می‌گشاید (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۶: ۳۵۸) و در ادامه، ضمن مبحثی با عنوان «العفو و المغفراه»، به شکل مبسوط

۹۰۹ سید محمدرضا میر هادی تفرشی

نظراتش را پیرامون مسئله عفو بیان می‌کند (همان: ۳۶۱). با توجه به مبحث مد نظر و سایر بیانات تفسیری علامه، می‌توان عمده نظرات ایشان را در خصوص مسئله عفو، به اختصار چنین بیان کرد:

۱. مسئله عفو زمانی جایز است که محل اجرای احکام و قوانین مدنی نباشد.
۲. بر اساس حکمت الهی، دو سبب و علت برای عفو و گذشت ذکر شده است: توبه و بازگشت و شفاعت در قیامت. با این حال، در تمام آیات قرآن، هر جا سخن از عفو به میان آمده، مصلحت دین مد نظر بوده است. (همان: ۳۶۳-۳۶۲)
۳. مراتب عفو متناسب با مراتب گناه است. (همان: ۳۷۱)
۴. خداوند در قرآن فقط از عفو الهی سخن نگفته، بلکه نسبت به عفو اجتماعی؛ یعنی لزوم گذشت و بخشش انسانها نسبت به یکدیگر توجه ویژه‌ای داشته است (نساء: ۱۴۹). (همان، ج ۵: ۱۲۴)
۵. عظمت و ارزش عفو و گذشت، به بخشیدن در اوج قدرت و توانایی انتقام است (یوسف: ۹۲). (همان، ج ۱۱: ۱۲۴)

(دو) دیدگاه آیت‌الله مکارم شیرازی

در تفسیر نمونه، ذیل آیات عفو، نظرات تفسیری آیت‌الله مکارم درباره «عفو اجتماعی» به اجمال چنین بیان شده است:

۱. عفو مطابق یک برنامه حساب شده است؛ زیرا بر اساس سنت الهی، عفو زمانی جایز است که فرد مجرم و خاطی، شایستگی بخشش و اصلاح داشته باشد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲: ۲۷۴)
۲. از صفات مهم رهبران الهی برای بقای نظام اسلامی، برخورداری از روحیه عفو و نرمش قهرمانانه است (آل عمران: ۱۵۹). (همان، ج ۳: ۱۴۲-۱۴۱)
۳. هدف از بیان عفو در مقابل قصاص، نه به معنی دفاع از ظالمان، بلکه مایه انسجام جامعه و کم شدن کینه‌ها و افزایش محبت و موقوف شدن انتقام‌جویی و آرامش اجتماعی است. پس هدف از دستور گذشت به جای قصاص، هدایت گمراهان و استحکام پیوندهای اجتماعی است.
۴. کسانی شایسته عفوند که از اعمال ظالمانه خود پشیمان شوند و در مقام اصلاح خویش برآیند.
۵. عفو و مجازات، هر کدام جای ویژه‌ای دارند؛ عفو در جایی است که انسان قدرت بر انتقام دارد و اگر می‌بخشد، از موضع ضعف نیست؛ این عفو سازنده است؛ زیرا هم باعث تسلط بر نفس و صفای دل شخص مظلوم پیروز و هم موجب اصلاح شخص ظالم مغلوب (خاطی) می‌شود. (همان، ج ۲۰: ۴۶۷)

۹۱۰ ♦ واکاوی کارکردهای عفو در روابط اجتماعی از منظر قرآن کریم

۶. عفو و گذشت، مخصوص موارد قدرت و پیروزی بر دشمن و شکست نهایی اوست؛ وگرنه اجرای احکام کیفری و مجازات مجرم در اولویت است. (همان، ج ۴: ۱۸۶)

سه) دیدگاه آیت الله جوادی آملی

بررسی‌ها نشان می‌دهد که آیت الله جوادی آملی علاوه بر بیان نکات تفسیری ارزشمند پیرامون آیات عفو، ذیل آیه ۲۳۷ سوره بقره، بحث جامعی از عفو و صفح را با عنوان «اهمیت عفو» ارائه کرده که چکیده آن چنین است:

۱. «عفو» از اوصاف خداوند و انبیا و اولیای اوست.
۲. خداوند در قرآن، به صورت مطلق به مؤمنان دستور «عفو» و «صفح» داده است.
۳. به کارگیری عفو در روابط اجتماعی، در کنار رعایت اقتدار در برابر دشمنان نظام اسلامی، باید مورد اهمیت و توجه باشد.
۴. عفو در اصطلاح علم اخلاق، به معنای گذشتن از حق خود، هم در برابر ستم مالی و هم غیر مالی موضوعیت دارد.
۵. ارزش عفو درباره کسی است که قدرت استیفای حق خود را دارد.
۶. لازمه برخورداری از مغفرت و آمرزش الهی، اهل عفو بودن است؛ یعنی نسبت به رعایت عفو اجتماعی و حقوق هموعان توجه کند.
۷. برتر از عفو، مقام «صَفْح» است که در قرآن با وصف «جمیل» آمده است.
۸. از نگاه قرآن، در روابط اجتماعی، به کارگیری عفو فراتر از عدل و به تقوا نزدیک‌تر است. (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۱: ۴۵۰-۴۵۳)

چهار) دیدگاه سید قطب

سید قطب نیز از جمله مفسران اجتماعی است که گاهی به بیان مسائل اجتماعی در خلال تفسیر آیات می‌پردازد:

۱. عفو، بهترین روش برای خنثی کردن جهل مردم و تقلیل فسادشان است (اعراف: ۱۹۹). (سید قطب، ۱۴۱۲، ج ۳: ۱۴۱۹)
۲. حق تعالی، مسلمانان را در مواجهه با یهودیان از تقابل حقد با حقد و پاسخ دادن شر با شر منع می‌کند و آنان را به طریقه الهی و به کارگیری روئے عفو و صفح دعوت می‌کند. (بقره: ۱۰۹). (همان، ج ۱: ۱۰۳-۱۰۲)

۳. عفو جایگزین قصاص می‌بایست اصطلاحاً به صورت معروف و همراه با رضایت خاطر باشد؛ یعنی ولی دم در صورت رضایت دادن، باید همراه با مودت و رضایت نسبت به مجرم برخورد کند و شخص خاطی و قاتل نیز در صورت پرداخت دیه، باید جانب احسان را رعایت کند. نتیجه این نوع عفو، صفای قلب، آرامش نفس و تقویت پیوند برادری میان انسانهاست (بقره: ۱۷۸). (همان، ج ۱: ۱۶۴)

پنج) دیدگاه محمدجواد المغنیه

صاحب «تفسیر المبیین» از مفسران اجتماعی است که در تفسیر آیات مربوط به عفو، نظرات قابل توجهی دارد؛ از جمله:

۱. اولاً مقصود از عفو؛ یعنی گذشت پسندیده از سوی ولی دم که به دور از کینه و سرزنش است. ثانیاً، مقصود از رحمتی که در این آیه آمده، این است که در شریعت اسلام بر خلاف محدودیتهای آیین یهود و مسیحیت، اختیار بین سه امر قصاص، دیه و عفو می‌باشد (بقره: ۱۷۸). (مغنیه، ۱۴۲۵: ۳۴)

۲. اولاً مفهوم عفو در وهله نخست، به معنای گذشت از گناه و لغزش است؛ اما مراد در اینجا عام‌تر و شامل هر نوع تساهل و عدم سختگیری در اجرای احکام شرعی است. ثانیاً، به استناد روایتی از امام صادق (ع)، این آیه جامع‌ترین آیه در مکارم اخلاق است (اعراف: ۱۹۹). (همان: ۲۲۵)

۳. اولاً مسئله عفو و گذشت حضرت یوسف (ع) نسبت به برادرانش، از موضع قدرت و حاکمیت بود (یوسف: ۹۲). ثانیاً، رویه اولیای الهی چنین است که حتی در جایگاه قدرت نسبت به منافع شخصی خود با تساهل برخورد می‌کنند؛ چنانکه عملکرد رسول اعظم (ص) نسبت به طلقا و دشمنان‌شان چنین بود که فرمودند: «از همه شما گذشتم». (همان: ۳۱۷)

شش) دیدگاه آیت‌الله هاشمی رفسنجانی

صاحب تفسیر راهنما نیز در خلال آیات مربوط به عفو اجتماعی، ظرایف مطرح در آیات را به صورت فشرده و با نگاه اجتماعی و تربیتی بیان کرده که به شرح ذیل است:

۱. تجویز عفو از قصاص و تبدیل آن به دیه، حکمی است رحمت‌آفرین برای جامعه اسلامی (بقره: ۱۷۸). (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۴۴۱)

۲. تضمین حیات جامعه؛ برترین حکمتهای اجتماعی برای قصاص (بقره: ۱۷۹). (همان: ۴۴۴)

۳. لزوم توجه دائمی به گذشت در روابط اجتماعی (بقره: ۲۳۷). (همان، ج ۲: ۱۳۶)

۴. تأمین نیازمندی‌های جامعه ایمانی، خویش‌داری و گذشت در برخوردهای اجتماعی، از ویژگی‌های اهل تقواست (آل عمران: ۱۳۴). (همان، ج ۳: ۵۷)

۹۱۲ ♦ واکاوی کارکردهای عفو در روابط اجتماعی از منظر قرآن کریم

۵. گذشت از خطاکاران و طلب آموزش برای ایشان و مشورت در امور اجتماعی، وظیفه پیامبر(ص) نسبت به مسلمانان و نمودی از مهربانی و خوش خلقی آن حضرت است (آل عمران: ۱۵۹). (همان: ۱۱۴)
۶. ارزش نهادن و تشویق به عفو و گذشت، در جهت تحکیم همبستگی اجتماعی؛ یعنی رفع اختلافات و استحکام پیوندهای اجتماعی است، نه حمایت از متجاوزان (شوری: ۴۰). (همان، ج ۱۶: ۴۲۳)

در مجموع؛ نظرات مفسران اجتماعی درباره آیات عفو، بیشتر ناظر به خاستگاه، اهمیت، جایگاه، مراتب و شرایط عفو است. با این حال، به اجمال می‌توان گفت عمده‌ترین کارکردهای عفو که در بیانات ایشان بدان اشاره شده، عبارتند از: انسجام جامعه اسلامی، حاکمیت روح صفا و صمیمیت در جامعه و به نوعی تبدیل دشمنی‌ها به دوستی‌ها، اصلاح و تربیت خاطی، تنش‌زدایی و رفع اختلافات، تحکیم همبستگی و پیوندهای اجتماعی و به عبارتی؛ همزیستی مسالمت‌آمیز. بنابر این، چارچوب نظری تحقیق مستند به مجموع نظرات مفسران برجسته اجتماعی است؛ زیرا از میان هفت کارکرد عفو و بخشش از منظر قرآن کریم که در این مقاله بدان پرداخته شده، اغلب (حدافل پنج کارکرد) برگرفته از نظرات مفسران مذکور است. باقی آثار عفو نیز با تتبع گسترده مؤلف در سایر تفاسیر و تدبیر در آیات مربوطه استخراج شده‌اند.

ب) مفهوم‌شناسی عفو

واژه «عفو» در ۳۵ آیه از قرآن کریم و در معانی گوناگون استعمال شده است. حال لازم است پیش از بررسی آثار عفو در روابط اجتماعی، مفهوم عفو و معادلهای آن در قرآن کریم بررسی شود.

۱. مفهوم عفو

در معنای لغوی واژه «عفو»، لغت‌شناسان معانی مختلفی را بیان کرده‌اند؛ راغب، عفو را قصد گرفتن چیزی معنا کرده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۷۴). صاحب التحقیق می‌گوید: عفو، صرف نظر کردن از چیزی در موردی که اقتضای دقت و توجه دارد و از مصادیق آن، صرف نظر کردن از گناه، خطا، عقاب، عمل و... است. درباره بخشیدن گناه نیز چون در آن معنای صرف نظر کردن از عقوبت گناهکار وجود دارد، این لفظ به کار رفته است. (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۸: ۲۲۱)

علامه طباطبایی معتقد است «عفو از سوء» به معنای پوشاندن عمل زشت و دو نوع است: یکی به زبان؛ به اینکه نام کسی را که به او بدی کرده، نزد مردم فاش نکند و آبروی او را نبرد و آشکارا سخنان زشت درباره او نگوید. قسم دوم به عمل است؛ اینکه در مقام تلافی ظلم او برنیاید و از او انتقام نگیرد، هر چند شرعاً جایز باشد. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۵: ۱۲۴)

بنابر این، معنای اصلی و پرکاربرد عفو در قرآن، گذشت و چشم‌پوشی از خطاست.

۲. واژه‌های معادل عفو

علاوه بر واژه عفو، ماده‌های «صفح»، «غفران» و «كظم غیظ» نیز تداعی‌کننده مفهوم عفو و گذشت در قرآن کریم‌اند. البته تفاوت معنایی لطیفی بین این مفاهیم وجود دارد؛ «عفو» به معنی صرف نظر کردن از مجازات و «صفح»، مرتبه بالاتری است؛ یعنی ترک هرگونه سرزنش؛ «غفران» هم به معنی پوشاندن گناه و به فراموشی سپردن آن است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۴: ۲۰۵). اجمالاً در همه این واژه‌ها، معنای عفو نهفته است.

یک) صفح

اصل لغوی «صفح» به معنای کنار و اطراف هر چیزی است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۳: ۱۲۲؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۸۶). به عبارتی؛ اصل در معنای این ماده، عدول و انصراف از چیزی به کناره است. بر اساس آیات قرآن، صفح در مرتبه بعد از عفو قرار دارد و به معنای انصراف قلبی از نقطه تخلف به چیز دیگری است و مغفرت در مرتبه سوم و به معنای از بین بردن آثار گناه و پوشاندن آن است. لذا صفح بر ادامه توجه و لطف پنهانی دلالت دارد. (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۶: ۳۰۱-۳۰۰)

در همه استعمالات قرآنی درباره واژه صفح، این واژه در کنار واژه عفو آمده؛ یعنی صفح بعد از عفو واقع شده که نشانه ترقی است (تفابن: ۱۴: نور: ۲۲؛ مانده: ۱۳). این گونه استعمال قرآن با معنای لغوی صفح هماهنگ است؛ زیرا لازمه پهلوی گرفتن و جانب‌گزینی نسبت به بدی که در حق شخص روا داشته شده، این است که به طور کلی از آن صرف نظر شود و نه تنها تبهکار کیفر نشود، بلکه سرزنش نیز نشود.

دو) غفر

اصل «غفر» به معنای ستر و پوشش است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴: ۳۸۵؛ ازهری، ۱۴۲۱، ج ۸: ۱۱۳). راغب، قید بیم و ترس را به معنای «غفر» افزوده و ارتباط آن را با پوشش اینگونه بیان می‌کند: بیم و ترس و آنچه انسان را از پلیدی و آلودگی مصون می‌دارد. مغفرت از سوی خدای این است که بنده را از اینکه عذاب به او برسد مصون می‌دارد. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۰۹)

صاحب التحقیق، اصل غفر را به معنای محو اثر دانسته و معتقد است این واژه بیشتر برای گناهان و معاصی استعمال می‌شود و معنای محو، عمومیت دارد و مفاهیمی چون: ستر و عفو و اصلاح، از لوازم محو اثر است؛ زیرا پوشاندن خطا، در واقع چشم‌پوشی و اصلاح آن است. (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۷: ۲۹۲)

سه) كظم غیظ

راغب می‌گوید: «الْكُظْمُ» به معنای گلو یا محل خروج نَفَس است و مقصود از «كُظْمُ الغیظ»، خودداری از اظهار خشم یا نگه داشتن آن در دل است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۷۱۲). اما صاحب التحقیق، اصل لغوی در ماده

۹۱۴ ♦ واکاوی کارکردهای عفو در روابط اجتماعی از منظر قرآن کریم

«کظم» را به معنای حبس و ضبط چیزی نظیر حزن، غم و غیظ در باطن و پرهیز از آشکار ساختن آن می‌داند و می‌گوید: «منظور از کظم الغیظ، غضب شدیدی است که در دل پنهان است». (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۱۰: ۶۹)

۳. آثار عفو در روابط اجتماعی

توجه به عفو و گذشت در روابط اجتماعی کارکردها و آثار مختلفی را در پی دارد. در آیات قرآن کریم دستورالعملها و آثار صریحی پیرامون عفو در تعاملات اجتماعی ارائه شده است؛ از مهم‌ترین این آثار، عبارتند از:

یک) تنش‌زدایی

تنش‌زدایی به معنای جلوگیری از جری‌تر شدن و فساد بیشتر افراد خاطی است. جامعه از افراد و گروه‌های مختلفی تشکیل شده است که برخی از این افراد و گروه‌ها قابل اصلاح به نظر نمی‌رسند و شاید امیدی به هدایتشان نیست؛ لجاجت و عناد دارند و به دلیل جهالتشان تعصب می‌ورزند. آنها ممکن است بر اثر دور بودن از مبادی ایمان و تربیت الهی، برخوردهای خشن و نامطلوب و تعبیرات زشت و زنده‌ای داشته باشند؛ شما باید با بزرگواری و سعه صدر با اینگونه اشخاص برخورد کنید؛ مبادا بر لجاجت خود بیفزایند و فاصله آنان از حق بیشتر شود! این حسن خلق و گذشت و سعه صدر، هم از فشار آنها می‌کاهد و هم ممکن است عاملی برای جذب آنان به ایمان شود (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۲۱: ۲۴۶). خداوند خطاب به پیامبر (ص) می‌فرماید: «عفو و گذشت را پیشه کن و به کار پسندیده فرمان ده، و از نادانان روی بگردان» (اعراف: ۱۹۹). از امام صادق (ع) نقل شده است که درباره این آیه فرمودند: خداوند پیامبرش را به مکارم اخلاق امر کرد و در قرآن به جامعیت این آیه در مکارم اخلاق وجود ندارد. (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۲: ۲۶۱)

مفسران نیز معتقدند برای خنثی کردن جهل مردم و تقلیل فسادشان، عفو بهترین روش است؛ زیرا تلافی کردن جهل ایشان و پاسخ دادن به بدی و خشونت، موجبات افزایش خشونت، جهل و تعصب‌شان را فراهم آورده، باعث سرسختی، کجروی، گمراهی، لجاجت و عداوت بیشتر آنان می‌شود. (سید قطب، ۱۴۱۲، ج ۳: ۱۴۱۹؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۸: ۳۸۰)

بنابر این، جامعه و همچنین آحاد آن باید نسبت به افراد خاطی و اعمالشان، عفو همراه با بی‌اعتنایی بزرگوارانه داشته باشند تا از پدید آمدن تنش در اجتماع جلوگیری کنند.

دو) تبدیل دشمن به دوست

مهم‌ترین و اصلی‌ترین هدف تأکید بر عفو در روابط اجتماعی که قرآن کریم به آن تصریح دارد، آن است که عفو می‌تواند دشمن را به دوست مبدل سازد. قرآن گاه قبل از بیان یک دستور اخلاقی، به اصل اخلاقی‌ای که این دستور مبتنی بر آن است، اشاره می‌کند؛ زیرا توجه به آن اصل، که فطری است، پذیرش دستور را آسان می‌سازد. خداوند خطاب به پیامبرش در این باره می‌فرماید: «نیکی و بدی یکسان نیست. [بدی را] با بهترین شیوه دفع کن؛ [با این برخورد متین و نیک] ناگاه کسی که میان تو و او دشمنی است [چنان شود] که گویی دوستی نزدیک و

سید محمدرضا میر هادی تفرشی ۹۱۵

صمیمی است» (فصلت: ۳۴). خداوند در این آیه ابتدا می‌فرماید نیکی و بدی با هم برابر نیستند؛ این اصلی است که هر کس با رجوع به فطرت خویش آن را درک می‌کند و درمی‌یابد که بدی کردن با فطرت سازگار نیست. حال که چنین است، انسان در برابر بدی دیگران سه راه پیش رو دارد: بدی را با بدی پاسخ دهد، در قبال بدی بی‌اعتنا باشد یا بدی را با نیکی پاسخ دهد. قرآن راه سوم را فطرت‌پذیر و شایسته‌انسان می‌داند. (فیروزمهر، ۱۳۹۳: ۲۹۵)

آیه مذکور به صراحت به پیامبر (ص) امر می‌کند که رفتار بد و نادرست را با رفتار بهتر و شایسته پاسخ دهد. خداوند حکمت این کار را تبدیل دشمن به دوستی مهربان و صمیمی معرفی می‌کند. تفسیر نمونه ذیل این آیه می‌نویسد: «وقتی خاطی می‌بیند به جای مقابله به مثل، با او به نیکی برخورد کند، تغییر در وجودش حادث می‌شود. این عمل باعث بیداری درون او گشته، خجل شده و احساس حقارت می‌کند و برای طرف مقابل، عظمت قائل می‌شود. اینجاست که کینه‌ها و عداوتها جای خود را به محبت و صمیمیت می‌دهد.» (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۲۸۱)

به این ترتیب، عفو سبب اصلاح میان افراد و ایجاد دوستی و برادری و محبت میان آنهاست و دشمنی‌ها و کینه‌ها را از بین می‌برد. از این رو، موظف شده‌ایم از این ویژگی استفاده کنیم تا در دنیا و زندگی اجتماعی خویش با محبت، صفا و برادری به سر بریم. در واقع؛ با گذشت از خطای خاطی، امید داریم او از در دوستی درآید؛ حتی اگر چنین چیزی ممکن نباشد، دست کم در ظاهر دست از دشمنی بردارد. همچنانکه در طول تاریخ، افراد زیادی با همین خلق و خوی پیامبر (ص) و امامان معصوم (ع) به اسلام رو آوردند و به دوستی صمیمی تبدیل شدند.

سه) همزیستی مسالمت‌آمیز

از دیگر اهداف تأکید به عفو در جامعه، این است که اعضای آن جامعه با وجود اختلافات مذهبی، عقیدتی و سیاسی، بتوانند با مسالمت و صلح در کنار هم زندگی کنند. همزیستی مسالمت‌آمیز به معنای تنش‌زدایی، تعامل دوستانه، سازگاری و انطباق بر اساس اصول مشترک است (محصص و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰۷). این مفهوم در زمره مفاهیم اصیل قرآنی محسوب می‌شود. نفی برتری‌جویی‌های نژادپرستانه (حجرات: ۱۳)، لزوم پیگیری روشهای مسالمت‌جویانه (انعام: ۱۰۸)، اعتراف به حقوق اقلیتها (متحنه: ۸) و توجه به اصول مشترک (آل عمران: ۶۴)، از جمله آیاتی‌اند که به صراحت، مبین ضرورت توجه به اصل همزیستی مسالمت‌آمیزند.

در بینش اسلامی، عفو مرزهای عقیدتی و فکری را درنوردیده و به وسعت انسانیت گسترش یافته است و هرگز آن را به مؤمنان محدود نساخته، بلکه تمامی انسانها را اعم از مسلمان (آل عمران: ۱۵۹؛ فتح: ۲۹؛ بقره: ۲۳۷)، اهل کتاب (بقره: ۱۰۹؛ آل عمران: ۱۸۶؛ مائده: ۱۳)، مشرک (جاثیه: ۱۴؛ زخرف: ۸۹؛ حجر: ۸۵) و گناهکار (نور: ۲۲؛ بقره: ۱۷۸؛ رعد: ۲۳؛ مؤمنون: ۴۹)، در جای خود، سزاوار عفو و مدارا می‌داند. (ایروانی، ۱۳۸۴: ۱۶۲)

۹۱۶ ♦ واکاوی کارکردهای عفو در روابط اجتماعی از منظر قرآن کریم

گفتنی است که توصیه به عفو و مدارا به این معنا نیست که هیچ نقد و انتقادی یا گفتگویی در جامعه نباشد، بلکه به این معناست که اگر نقد گفتگویی در میان است، لازم است دور از هر گونه توهین و تمسخر و با تمسک به رفتار بزرگوارانه باشد؛ زیرا همان‌طور که انتقاد و گفتگوی سازنده، سودمند است؛ به همان اندازه انتقاد توأم با توهین، زیانبار است. بر این اساس، مکتب قرآن هر نوع بددهنی را نهی کرده است: «و معبودانی را که کافران به جای خدا می‌پرستند، دشنام ندهید، که آنان هم از روی دشمنی و نادانی خدا را دشنام خواهند داد». (انعام: ۱۰۸)

طبق آیه مذکور، اگر ناسزاگویی به دشمن زشت است، به برادران مسلمان زشت‌تر است؛ زیرا ناسزاگویی، همگرایی را در جامعه توحیدی با خطر جدی مواجه می‌سازد و جز کینه و دشمنی به بار نمی‌آورد. امام باقر(ع) می‌فرماید: «مردم را ناسزا نگویند که (اگر بگویند) برای خود دشمن می‌تراشید» (کلی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۳۶۰)؛ لذا بر مسلمانان واجب است در برخوردهای اجتماعی از ناسزاگویی بپرهیزند و با تمهید فضای عفو و مدارا، همزیستی مطلوبی را فراهم آورند.

علامه فضل‌الله با استناد به آیه ۱۰۹ سوره بقره، یکی از خصوصیات جامعه اسلامی را در مقابله با حسد اهل کتاب، عفو دانسته است: «درباره اهل کتاب به مسلمانان دستور داده شد که با وجود توانی که در جامعه مدنی برای مقابله با ایشان دارند، با ایشان جنگ نکنند و بر اساس معاهداتی که بینشان است، ایشان را در سلم قرار دهند تا نیات سوءشان از بین برود». (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۲: ۱۶۸)

چهار) انسجام جامعه اسلامی

یکی دیگر از آثار عفو در سطح جامعه از منظر قرآن، انسجام جامعه اسلامی است. جامعه اسلامی باید چنان مستحکم باشد که مسائل منفی در آن اثر نگذارند. حتی اختلافات باید به گونه‌ای حل شوند که به دنبال آن، برقراری روابط در زمینه‌های دیگر فراهم شود. ارزش وحدت‌گرایی در قرآن کریم چنان است که نعمتی الهی (آل عمران: ۱۰۳)، محبوب خداوند (صف: ۴)، فلسفه بعثت پیامبران (بقره: ۲۱۳) و نمادی از تولی و تبری (فتح: ۲۹) معرفی شده است. اغلب اختلافات شدید، از حساسیتی ساده میان دو شخص آغاز می‌شود. در جامعه اسلامی واجب است این حساسیتها در نطفه کشته شوند تا نتوانند رشد کنند و به صورت معضل اجتماعی در مان‌ناپذیر درآیند. (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱: ۶۵۸)

در حقیقت؛ دشمنان اسلام می‌خواهند اجتماع باایمان به کلی از بقیه جامعه، گسیخته و منزوی شود؛ لذا وظیفه امت مسلمان، جلوگیری از تفرقه و اختلاف و کوشش برای رسیدن به وحدت به منظور بنا کردن موجودیت جدیدی است که بر پایه وحدت و یگانگی باشد. پس واجب است که هوشیاران جامعه اسلامی متوجه این گام شیطان باشند و در برابر آن ایستادگی کنند (همان، ج ۸: ۲۸۴). از این رو، وقتی مؤمنان در جامعه اسلامی مرتکب اشتباه می‌شوند، خداوند آنان را از سختگیری و قطع مرادده نهی می‌کند: «و باید عفو کنند و گذشت کنند. مگر دوست نداری که خدا بر شما ببخشايد؟ و خدا آمرزنده مهربان است» (نور: ۲۲).

سید محمدرضا میر هادی تفرشی ♦ ۹۱۷

بی‌شک توجه به این ویژگی و رعایت آن، برای جامعه اسلامی امروز که در معرض تهدیدها و فشارهای مختلف فرهنگی قرار دارد، بسیار مهم و ضروری است. در این شرایط، بسیار به عفو یکدیگر و تألیف قلوب نیازمندیم تا همبستگی خویش را حفظ کنیم و دوستی‌ها افزایش یابد.

پنج) تبلیغ اسلام

به طور کلی، نخستین گام انبیا در برخورد با مخالفان، همواره مدارا و عفو بوده است (اعراف: ۶۱-۶۰؛ مریم: ۴۷-۴۲؛ شعراء: ۲۳-۲۹؛ حجر: ۸۵؛ زخرف: ۸۹). توانایی پیامبر (ص) در تحمل مردم با همه بدخلقی‌ها و تناقضات و انحرافاتشان، رفتار با محبت با ایشان و رحمت و گذشت از خطاهایشان، از مهم‌ترین ابزارهای تبلیغ اسلام بود. این صفت رسول اکرم (ص) باعث گسترش روزافزون اسلام در جامعه آن زمان شد.

روزی که پیامبر (ص) بر مشرکان مکه پیروز شد، تمام افراد مکه را بخشید و شعار انتقام‌جویانه «الیوم یوم الملحمه» (امروز روز انتقام است) را به شعار محبت‌آمیز «الیوم یوم المرحمه» (امروز روز گذشت است) مبدل ساخت (ابن اثیر، بی‌تا، ج ۲: ۲۸۴؛ صالحی شامی، ۱۴۱۴، ج ۵: ۲۲۱) و با بیان محبت‌آمیز «امروز هیچ ملامت و سرزنشی بر شما نیست» (یوسف: ۹۲)، فرمان عفو عمومی را صادر فرمود. نتیجه این عفو کریمانه این شد که مردم، دسته‌دسته به دین اسلام گرویدند. قرآن کریم، نرم‌خویی و خوش‌خلقی پیامبر (ص) را رحمتی از جانب پروردگار می‌داند که باعث گرایش مردم به ایشان می‌شد: «ای پیامبر! پس به مهر و رحمتی از سوی خدا با آنان نرم‌خوی شدی، و اگر درشت‌خوی و سخت‌دل بودی، از پیرامونت پراکنده می‌شدند. بنابراین، از آنان گذشت کن و برای آنان آمرزش بخواه» (آل عمران: ۱۵۹). بنابراین، یکی از اهداف بلند اسلام در ترغیب بیشتر مردم، مدارا و عفو با مخالفان و زمینه‌سازی برای جذب آنان به دین است.

یکی از مفسران معاصر معتقد است عفو هنگام قدرت برای حکمرانان جامعه اسلامی بسیار لازم است، به خصوص برای حکمرانان و مجریان امروز؛ زیرا این صفت، رمز بقای اسلام و انتشار پرتو آن است. (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۲: ۳۸۲-۳۸۱)

به نظر مفسران، افراد خشن و سختگیر نمی‌توانند رهبری نظام حکومتی اسلام را بر عهده گیرند؛ زیرا این نظام بر پایه محبت و اتکای به مردم بنا نهاده شده است و چنین رهبرانی، افراد را از اطراف خود پراکنده می‌کنند و اثر منفی در جذب افکار و قلوب به اسلام دارند. (سید قطب، ۱۴۱۲، ج ۱: ۵۰۰؛ زحیلی، ۱۴۲۲، ج ۱: ۲۵۴؛ قرآنی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۱۸۴)

آیت‌الله طالقانی در سبب‌شناسی رفتار خشونت‌آمیز به افراد می‌نویسد: خشونت‌های نابجا و سختگیری نسبت به خلق، از ناتوانی بینش، بی‌شخصیتی و فقدان شجاعت فکری ناشی می‌شود و در مقابل، هرچه بینش نیرومندتر و نافذتر باشد و بتواند اندیشه‌های خلق را چنانکه هستند بنگرد، نرمی وی بیشتر می‌شود و مردم بیشتر به دین رو می‌آورند. (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۵: ۳۹۶)

شش) کسب محبوبیت

یکی دیگر از آثار ارزشمند عفو در جامعه، کسب محبوبیت است؛ زیرا درگیری و خشونت با جاهلان، انسان را در نظر مردم، پست و بی‌ارزش می‌گرداند و در مقابل، بردباری و عفو به انسان شخصیت و محبوبیت می‌بخشد. در مکتب قرآن کریم، عفو موجب کسب محبوبیت برای عفوکننده است: «و خشم خود را فرو می‌برند و از [خطاهای] مردم می‌گذرند و خدا نیکوکاران را دوست دارد» (آل عمران: ۱۳۴). همچنین به پیامبر (ص) در تشویق به گذشت از خیانت و بدرفتاری برخی یهودیان می‌فرماید: «پس از آنان درگذر و [از مجازاتشان] روی گردان؛ زیرا خدا نیکوکاران را دوست دارد» (مائده: ۱۳).

چنین عفوی مورد قبول درگاه الهی و چنین شخصی محبوب خداست؛ زیرا خداوند، آفرینش را بر مدار محبت قرار داده است. لذا کسی که بندگان خدا را دوست داشته باشد، از بدی‌هایشان گذشت می‌کند و چنین شخصی قطعاً محبوب خداست. (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۵: ۶۰۲-۶۰۱)

انسان هرگاه احساس کند عزت و اقتدارش به نوعی در معرض آسیب قرار گرفته است، غضبناک شده و با ابراز خشم در صدد دفاع از کیان عزت خویش برمی‌آید؛ در حالی که خشم نوعی جنون است و تنها زمانی فرصت بروز و ظهور می‌یابد که عقل به انزوا کشیده شده باشد. روشن است که اعمال انسان بدون حضور و رهبری خرد، ثمری جز خسارت و بی‌ارزش شدن ندارد. (همان، ج ۱۵: ۵۶۶)

هفت) اصلاح خاطی

در مکتب اسلام، انجام اعمال انتقام‌جویانه در اولین برخورد با خطاکار و در هنگام تسلط بر او، پذیرفته نیست؛ بلکه نخستین و بهترین اقدام در زمان قدرت و استیلا بر گناهکار، گذشت و چشم‌پوشی از خطای اوست، تا با ایجاد فرصتی تازه، زمینه اصلاح، تربیت و بازگشت او به جامعه اسلامی فراهم شود (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۱: ۴۰۱-۴۰۰). لذا عفو هم موجب اقتدار روحی و اعتماد به نفس عفوکننده است و هم زمینه اصلاح خاطی و تربیت او را فراهم می‌آورد. قرآن کریم افرادی را که با گذشت موجبات انسجام و آرامش پیرامونی را فراهم می‌آورند، مشمول فضل بی‌پایان خود برشمرده و آن را زمینه‌ای برای اصلاح خاطی دانسته، می‌فرماید: «پاداش بدی [چون قتل و زخم زدن و اتلاف مال] مانند همان بدی است؛ ولی هر که بگذرد و [میان خود و طرف مقابلش را] اصلاح کند، پاداشش برعهده خداست» (شورا: ۴۰).

عفو و گذشت در بسیاری از موارد، انگیزه‌ای نیرومند برای تشویق شخص بدکار به توبه است و اعتذار و اصلاح وی را در پی دارد. در شرایط انتقام و کیفر، اصلاح زمینه‌ای ندارد. در واقع؛ صفا و مغفرت، همه وسیله‌هایی برای تربیت فرد خاطی و بازگرداندن او به اطاعت خداوندند (سید قطب، ۱۴۱۲، ج ۵: ۳۱۶۷). بنابراین، به هنگام آلودگی برخی افراد به گناه و لغزش نباید آنان را از جامعه اسلامی طرد کرد و درهای کمک را به روی آنان

بست، بلکه باید خاطی را بخشید تا زمینه برای بازگشت او به دامن اسلام و جامعه باز شود و یکبارہ در دامن دشمن سقوط نکند و در صف آنان قرار نگیرد. (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۱۴: ۴۱۶)

نکته قابل توجه اینکه در آیه «شما آنها را عفو کنید و گذشت کنید تا زمانی که خداوند فرمان خویش را صادر سازد» (بقره: ۱۰۹)، مقید نکردن «فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا» به «عنهم» و مانند آن، بدین نکته اشاره دارد که بهترین راه اعمال قدرت، عفو و صفح است که زمینه انابه فرد عفو شده را فراهم می‌سازد و این حکم، به عفو از مشرکان یا صفح از یهودیان اختصاص ندارد؛ زیرا حذف متعلق، دلیل عموم یا اطلاق است. (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۶: ۱۵۶)

ج) بحث و نتیجه‌گیری

امروزه اخلاق و در رأس آن، عفو و گذشت، یکی از شاخصه‌های مهم ارتقای کمی و کیفی جامعه، به خصوص نهادهای فعال اجتماعی همچون مؤسسات و سازمانهاست؛ زیرا عفو و بخشش در روابط اجتماعی از مهم‌ترین فضائل اخلاقی است که امکان زندگی و تعامل بهتر در اجتماع را فراهم می‌سازد. لذا می‌توان با بازخوانی و نهادینه کردن آن، سبب احیای این فضیلت اخلاقی و رفع بخشی از معضلات اجتماعی شد.

در عصر حاضر، با توجه به نحوه تعامل خودخواهانه انسانها با یکدیگر و درگیری‌هایی که در زندگی روزمره آنان رخ می‌دهد، یکی از مباحث اخلاقی که بررسی آن می‌تواند از تشنه‌های موجود در جامعه تا حد بسیاری بکاهد، موضوع عفو و بخشش، به ویژه در نهادهای اجتماعی و جامعه علمی است. لذا در این نوشتار سعی شده است ضمن تبیین مفهوم عفو و بخشش به عنوان یکی از رفتارهای ارزشی بسیار مهم در زندگی اجتماعی انسانها، به آثار و دستاوردهای آن در جامعه از منظر قرآن نیز پرداخته شود.

در این راستا، نظرات برخی از مفسران اجتماعی بررسی شد که تحلیل یافته‌ها از این قرار است که اغلب این مفسران در تفسیر آیات مرتبط با عفو اجتماعی، به خصوص آیات مربوط به موضوع قصاص و عفو، مشکلات خانوادگی و طلاق یا سایر مواردی که دستور رعایت عفو و صفح در روابط اجتماعی بیان شده، با رویکرد اجتماعی به تفسیر پرداخته‌اند که اغلب، اهمیت و خاستگاه و مراتب و شرایط عفو مورد توجه بوده است. البته در مواردی هم که به آثار عفو اجتماعی توجه شده، بیشتر ناظر به مسائل حقوقی و کیفری و گاه اخلاقی بوده است؛ چنانکه علامه با رویکرد اخلاقی، مفصل به بیان مراتب عفو در تقابل با مراتب گناه پرداخته و در بیان اهمیت عفو اجتماعی نیز بر این باور است که خداوند در قرآن فقط از عفو الهی سخن نگفته، بلکه نسبت به عفو اجتماعی؛ یعنی لزوم گذشت و بخشش انسانها نسبت به یکدیگر توجه ویژه‌ای داشته است. لذا ایشان، مصلحت حاکم بر آیات عفو در قرآن را مصلحت دین عنوان می‌کند. اما از جنبه حقوقی، همچون موضوع قتل و قصاص، اولویت را به اجرای احکام کیفری می‌دهد و اعتقاد دارد که مسئله عفو زمانی جایز است که محل اجرای احکام و قوانین مدنی نباشد. نکته قابل توجه اینکه، صاحب تفسیر نمونه نیز در این زمینه با علامه اتفاق نظر دارد و عقیده‌اش بر این

۹۲۰ ♦ واکاوی کارکردهای عفو در روابط اجتماعی از منظر قرآن کریم

است که عفو و گذشت مخصوص موارد قدرت و پیروزی بر دشمن و شکست نهایی اوست، و گرنه اجرای احکام کیفری و مجازات مجرم در اولویت است. تفاوت دیدگاه آیت‌الله مکارم با علامه در این است که ایشان در مسئله تقابل عفو با قصاص، نگاه اخلاقی و اجتماعی نیز دارد و معتقد است هدف از بیان عفو در مقابل قصاص، هدایت گمراهان و استحکام پیوندهای اجتماعی است.

نکته بسیار حائز اهمیت اینکه، اغلب مفسران شیعی نظیر علامه و آیت‌الله مکارم که ایرانی‌اند، در مسئله قصاص به احکام کیفری و قوانین مدنی جمهوری اسلامی ایران نیز توجه ویژه‌ای داشته‌اند؛ اما سایر مفسران از جمله محمدجواد مغنیه، صاحب تفسیر المبین که اهل لبنان است، نگاه فرادینی و گفتمان بین ادیانی دارد. شاید این به خاطر فضای حاکم بر زندگی اوست؛ زیرا کشور لبنان و پایتخت آن به سرزمین ادیان شهرت دارد. لذا در تفسیر آیات مربوطه علاوه بر اینکه مقصود از عفو را گذشت پسندیده از سوی ولی دم می‌داند، اعتقاد دارد رحمتی که خداوند در این آیات بدان اشاره کرده، به این خاطر است که حکم قتل در آیین یهود، قصاص یا عفو است و در مسیحیت نیز عفو یا دیه است؛ اما در شریعت اسلام، گشایش بیشتری حاصل شده و اختیار بین سه امر قصاص، دیه و عفو می‌باشد.

اما نکته‌ای که در موضوع عفو کمتر مورد توجه صاحبان تفاسیر المیزان و نمونه بوده، ولی صاحب تفسیر تسنیم بدان پرداخته، بررسی دامنه عفو اجتماعی است؛ زیرا وی اعتقاد دارد که «عفو» در اصطلاح علم اخلاق، به معنای گذشتن از حق خویش، هم در برابر ستم مالی و هم غیر مالی است. لذا مشخص می‌شود که دامنه عفو از نظر ایشان فراتر از مسائل حقوقی و کیفری است و در تمام عرصه‌های اجتماعی نیز موضوعیت دارد. گویا این موضوع به خاطر اشراف و دغدغه ایشان در موضوعات و مباحث اخلاقی است.

با وجود اختلاف در دیدگاههای تفسیری مفسران مد نظر در موضوع «عفو اجتماعی»، تحلیل و بررسی نظرات ایشان نشان می‌دهد که آنان اغلب در چند مسئله اتفاق نظر دارند که همین موارد اتفاق نظر جمعی، مورد توجه و تأکید نوشتار حاضر نیز می‌باشد:

۱. دامنه عفو و صفح بسیار گسترده است؛ به طوری که همه عرصه‌های اجتماعی را شامل می‌شود؛ اعم از مسائل حقوقی نظیر مسئله قصاص و حفظ حرمت و جان انسانها، جهاد مانند شکست احد، خانوادگی همچون موضوع طلاق و نیز ماجرای برادران یوسف و اخلاقی مثل نرمخویی پیامبر(ص) در برابر عملکرد و خواست یهودیان برای برگشتن مسلمانان به کفر، که در همه اینها به کارگیری عفو، آثار ارزشمندی دارد.

۲. عفو در همه زمینه‌های اجتماعی مشروط به این شرط‌هاست: الف) شخص مورد عفو جاهل باشد؛ ب) موضوع عفو در امور فردی باشد؛ ج) شامل احکام و مقررات و قوانین نظام اسلامی نمی‌شود.

۳. عفو در موضع قدرت، سازنده و ممدوح است و باعث اصلاح مجرم می‌شود، و گرنه عفو در جایگاه ضعف که موجب گستاخی و جری‌تر شدن ظالم و فرد خاطی شود، مذموم و غیر قابل قبول است.

از طرفی، بر اساس مطالعات گسترده تفسیری و تدبیر در آیات عفو و نیز تمرکز بر دیدگاههای مفسران اجتماعی، می‌توان گفت که مدارا و عفو از مهم‌ترین عناصر استوارسازی ارتباطات میان افراد جامعه و از جمله موضوعاتی است که مکرر در کلام وحی نیز توصیه شده‌اند. چنین موهبتی، آثار مثبت بسیاری دارد و هرگاه عفو و گذشت‌های بزرگوارانه و چشم‌پوشی‌های کریمانه به شیوه‌ای آگاهانه انجام بگیرد، برکات و سازندگی‌های فراوانی را به همراه خواهد داشت.

بر اساس مضامین آیات قرآن کریم، عفو و بخشش علاوه بر آثار فردی، آثار اجتماعی زیادی دارد؛ نظیر تنش‌زدایی و پرهیز از جری‌تر شدن مجرمان، استحکام برادری در جامعه ایمانی و انسجام جامعه اسلامی، حاکمیت روح صفا و صمیمیت در جامعه، زدوده شدن کینه‌ها و تبدیل دشمنی‌ها به دوستی‌ها و در نتیجه، بهبود روابط اجتماعی و همزیستی مسالمت‌آمیز افراد جامعه که ایجاد محیط سالم و پایداری زندگی اجتماعی، ایجاد بستر مناسب برای تبلیغ اسلام، کسب عزتمندی و محبوبیت نزد خالق و مخلوق و همچنین امکان اصلاح و تربیت خاطی و مجرم را به دنبال دارد. بنابر این، با توجه به اینکه آیات فراوانی بر آثار مثبت عفو در اجتماع تأکید ورزیده‌اند، می‌توان دلیل عمده توصیه‌های اُکید به عفو در اخلاق اسلامی را علاوه بر تأثیر این صفت انسانی در رشد و تکامل فردی، آثار نیک آن در رشد و بالندگی اجتماع دانست.

بی‌تردید با آشکار شدن آثار و برکات عفو و بخشش در اجتماع، افراد جامعه به بهره‌بردن از این صفت پسندیده ترغیب خواهند شد. پس شایسته است هر شخصی با استعانت از راهکارهای تحصیل عفو، این فضیلت ارزشمند را در وجود خود به فعلیت برساند تا انسانها در کنار هم از زندگی آرام و جامعه‌ای سعادت‌مند برخوردار شوند.

پیشنهادها و محدودیتها

با توجه به محدودیت‌های رایج در خصوص میزان حجم، محتوا و ظرفیت مقاله پژوهشی، امکان به کارگیری روش تلفیقی میدانی و تفسیری در این مجال فراهم نبود. لذا اولین پیشنهاد برای تکمیل این اثر، بررسی کارکردهای عفو در جامعه دانشگاهی با روش میدانی است که می‌تواند منجر به انجام یک مطالعه کامل تطبیقی میان یافته‌های حاصل از آن با نتایج پژوهش حاضر شود.

علاوه بر این، پیشنهاد می‌شود موضوع «آثار و کارکردهای عفو» در سایر نهادهای اجتماعی از جمله نهاد خانواده نیز به روش میدانی مطالعه شود که قطعاً از نتایج آن می‌توان به لحاظ کاربردی در دستگاههای مسئول، نظیر دفاتر مشاوره و دادگاههای خانواده بهره‌برداری کرد.

منابع

- قرآن کریم.
- آرین پور، مهلا و ناهید محرابی (۱۳۹۵). «الزامات و راهبردهای اخلاق حرفه‌ای در نظام آموزش عالی». *اخلاق در علوم و فناوری*، سال یازدهم، ش ۴: ۷-۱.
- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن ابی‌الکرم (بی‌تا). *اسد الغابه فی معرفه الصحابه*. تهران: اسماعیلیان.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ ق). *معجم مقاییس اللغة*. تحقیق: عبدالسلام محمد هارون. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ایروانی، جواد (۱۳۸۴). «خاستگاه مدارا و عفو از دیدگاه قرآن و حدیث». *الهیات و حقوق*، ش ۱۷.
- ایمانی پور، معصومه (۱۳۹۱). «اصول اخلاق حرفه‌ای در آموزش». *اخلاق و تاریخ پزشکی*، دوره پنجم، ش ۶: ۲۷-۴۱.
- ایمانی فر، حمیدرضا؛ جمیله فاطمی و فاطمه امینی (۱۳۹۱). «بخشش از دیدگاه روان‌شناسی و قرآن کریم». *انسان پژوهی دینی*، ش ۲۷: ۱۷۵-۱۴۹.
- بابایی میبدی، حمید و محمدحسن بابایی دره (۱۳۹۶). *کنفرانس ملی پژوهش‌های نوین در مدیریت و حسابداری با رویکرد نوآوری‌های تحقیقاتی*. اصفهان، سوم اسفند.
- بهرامیان، امید؛ شفیق بهرامیان و بیانہ مام‌الهی (۱۳۹۴). «بررسی پتانسیل عفو و بخشش در جامعه و تأثیر سرمایه اجتماعی بر آن». *مطالعات علوم اجتماعی ایران*، ش ۴۶: ۶۹-۴۶.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶). *تصنیف غرر الحکم و درر الکلم*. قم: دفتر تبلیغات.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). *تفسیر تسنیم*. قم: اسراء.
- خجسته کاشانی، امیر و محمد بخشی محبی (۱۳۹۷). «جایگاه عفو در دین اسلام و رابطه آن با سلامت روان». *رویش روان‌شناسی*، ش ۳۰: ۲۲۸-۲۱۳.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). *مفردات الفاظ قرآن*. تهران: مرتضوی، چ دوم.
- زحیلی، وهبه بن مصطفی (۱۴۲۲ ق). *التفسیر الوسیط*. دمشق: دارالفکر.
- سید قطب، ابراهیم شاذلی (۱۴۱۲ ق). *فی ظلال القرآن*. بیروت: دارالشروق.
- صالحی شامی، محمد بن یوسف (۱۴۱۴ ق). *سبل الهدی و الرشاد*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- طالقانی، محمود (۱۳۶۲). *پرتوی از قرآن*. تهران: شرکت سهامی انتشار، چ چهارم.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۷ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبیب حسینی، محمود و راضیه مشک مسجدی (بی‌تا). *آثار تربیتی عفو از منظر قرآن مجید*. [بی‌جا]: [بی‌نا].
- عادل مقدم، محمدعلی (۱۳۹۵). *آثار فردی و اجتماعی عفو در قرآن و حدیث از دیدگاه شیخ طوسی و طبری*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده ادبیات و علوم انسانی. استاد راهنما: قاسم‌علی مظاهری. تهران: دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.

سید محمدرضا میر هادی تفرشی ۹۲۳

- عباسی دره‌بیدی، احمد (۱۳۹۷). «عفو و گذشت (بخشش) به عنوان اصلی اساسی در سند الگوی پیشرفت». هفتمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ از الگوی پایه به سوی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت. ۱۹-۲۰ اردیبهشت: ۴-۱.
- فرامرز قراملکی، احد (۱۳۸۸). «مبانی ترویج اخلاق حرفه‌ای در دانشگاه». پژوهش‌نامه اخلاق، سال یکم، ش ۳: ۹-۲۴.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق). کتاب العین. قم: هجرت، چ دوم.
- فضل‌الله، محمدحسین (۱۴۱۹ ق). تفسیر من وحی القرآن. بیروت: دارالملاک للطباعة و النشر.
- فهیمی رحیمی، محمد (۱۳۹۴). «موهبتی به نام عفو و آثار آن در جامعه». کنفرانس بین‌المللی مدیریت، اقتصاد و علوم انسانی. قابل دسترس در: <https://civilica.com/doc/625189>
- فیروزمهر، محمد مهدی (۱۳۹۳). تربیت اخلاقی با نگاهی قرآنی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- فیض کاشانی، محمدحسین بن شاه مرتضی (۱۴۱۵ ق). تفسیر الصافی. تحقیق: حسین اعلی. تهران: مکتبه الصدر.
- قرائی، محسن (۱۳۸۳). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چ یازدهم.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی. تحقیق: علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- لسانی فشارکی، محمدعلی؛ زهرا حاج شیخ و علی زهرایی (۱۳۹۶). «عفو و صفح در کتاب و سنت». بصیرت اسلامی، ش ۴۱: ۱۳۵-۱۶۶.
- محمص، مرضیه؛ کاظم قاضی‌زاده و محمدعلی ایازی (۱۳۹۴). «علامه محمدحسین فضل‌الله و اندیشه همزیستی اجتماعی در تفسیر آیات قرآن». تحقیقات علوم قرآن و حدیث، دانشگاه الزهراء، سال دوازدهم، ش ۱.
- مدرسی، محمدتقی (۱۴۱۹ ق). من هدی القرآن. تهران: دارالمحیی الحسین.
- مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ ق). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. بیروت: دارالکتب العلمیه، چ سوم.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۵ ق). التفسیر المبین. قم: دارالکتب الإسلامیه، چ سوم.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- نوروزی، سمیرا (بی‌تا). «بررسی عفو و بخشش در اجتماع از دیدگاه قرآن و روایات». سایت ریحانه اصفهان.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۸۶). تفسیر راهنما: روشی نو در ارائه مفاهیم موضوعات قرآن. قم: بوستان کتاب.
- Quran.
- Abbasi Darreh Bidi, Ahmad (2018). "Amnesty and forgiveness (forgiveness) as a basic principle in the document of the model of progress". The seventh conference of the Iranian Islamic model of

progress; From the basic model to the Iranian Islamic model of progress. 9-10 May: 1-4.

- Adeli Moghadam, Mohammad Ali (1395). **Individual and social effects of amnesty in the Qur'an and hadith from the perspective of Sheikh Tusi and Tabari.** Master Thesis of the Faculty of Literature and Humanities. Supervisor: Qasem Ali Mazaheri. Tehran: Tarbiat Dabir Shahid Rajaei University.
- Arianpour, Mahla & Nahid Mehrabi (2016). **“Requirements and strategies of professional ethics in the higher education system”.** *Quarterly Journal of Ethics in Science and Technology*, Year 11, No. 4: 1-7.
- Babaei Meybodi, Hamid and Mohammad Hassan Babaei Darreh (1396). **National Conference on New Research in Management and Accounting with a Research Innovation Approach.** Isfahan, the third of Esfand.
- Bahramian, Omid; Shafi Bahramian & Bayaneh Mam Elahi (2015). **“Study of the potential of pardon and forgiveness in society and the impact of social capital on it”.** *Iranian Journal of Social Science Studies*, No. 46: 46-69.
- Fahimi Rahimi, Mohammad (1394). **"A gift called forgiveness and its effects on society."** International Conference on Management, Economics and Humanities. Available at: <https://civilica.com/doc/625189>
- Farahidi, Khalil bin Ahmed (1409 AH). **Kitab al-Ain.** Qom: Hejrat, Chap Dom.
- Faramarz Gharamaleki, Ahad (2009). **“Principles of promoting professional ethics in the university”.** *Quarterly Journal of Ethics Research*, First Year, No. 3: 9-24.
- Fayd Kashani, Muhammad Mohsen bin Shah Mortada (1415 AH). **Tafsir Al-Safi.** Edited by: Hussain Alami. Tehran: Al-Sadr Library.
- Fazlullah, Mohammad Hussein (1419 AH). **Interpretation of the revelation of the Qur'an.** Beirut: Dar al-Malak for printing and publishing.
- Firooz Mehr, Mohammad Mehdi (2014). **Moral education with a Quranic perspective.** Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture.
- Hashemi Rafsanjani, Akbar (2007). **Tafsir Rahnama: A New Method in Presenting the Concepts of Quranic Issues.** Qom: Book Garden.
- Ibn Athir, Izz al-Din Abu al-Hasan Ali ibn Abi al-Karam (Bita). **Asad al-Ghabeḥ fi Maarefa al-Sahaba.** Tehran: Ismailis.

- Ibn Fares, Ahmad (1404 AH). **A Dictionary of Language Measures**. Edited by: Abd al-Salam Muhammad Harun. Qom: Islamic Information Office.
- Imanipour, Masoumeh (2012). **"Principles of professional ethics in education"**. *Journal of Medical Ethics and History*, Vol. 5, No. 6: 27-41.
- Imanifar, Hamid Reza; Jamileh Fatemi and Fatemeh Amini (2012). **"Forgiveness from the perspective of psychology and the Holy Quran."** *Human Religious Research*, pp. 27: 175-149.
- Irvani, Javad (2005). **"The Origin of Tolerance and Forgiveness from the Perspective of the Quran and Hadith"**. *Specialized Journal of Theology and Law*, No. 17.
- Lesani Fesharaki, Mohammad Ali; Zahra Haj Sheikh and Ali Zahraei (1396). **"Amnesty in the book and tradition"**. *Islamic Insight*, pp. 41: 135-166.
- Javadi Amoli, Abdullah (2009). **Tafsir Tasnim**. Qom: Esra.
- Khojasteh Kashani, Amir & Mohammad Bakhshi Mohebbi (2018). **"The place of amnesty in Islam and its relationship with mental health"**. *Journal of Psychological Development*, No. 30: 213-228.
- Koleyni, Muhammad ibn Yaqoub (1407 AH). **Al-Kafi**. Edited by: Ali Akbar Ghaffari & Muhammad Akhundi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah.
- Makarem Shirazi, Naser & et al. (1995). **Tafsir Nemoune**. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah.
- Modarressi, Mohammad Taqi (1419 AH). **From Hoda Al-Quran**. Tehran: Dar Al-Mohabi Al-Hussein.
- Mohasses, Marzieh; Kazem Ghazizadeh & Mohammad Ali Ayazi (2015). **"Allame Mohammad Hussein Fazlullah and the idea of social coexistence in the interpretation of Quranic verses"**. *Quarterly Journal of Quranic Sciences and Hadith Research, Al-Zahra University*, Vol. 12, No. 1.
- Mostafavi, Hassan (1430 AH). **An investigation into the words of the Noble Qur'an**. Beirut: Dar al-Kutub al-Islamiyah, Chap Som.
- Mughniyeh, Muhammad Jawad (1425 A.H). **Tafsir al-Mubin**. Qom: Dar al-Kitab al-Islami, Chap Som.
- Nowruz, Samira (Bita). **"Study of forgiveness in society from the perspective of the Qur'an and hadiths."** Reyhaneh Isfahan site.
- Qaraati, Mohsen (2004). **Tafsir Noor**. Tehran: Cultural Center of Lessons from the Quran, 11th edition.
- Ragheb Isfahani, Hussein Ibn Mohammad (1412 AH). **Quranic words**. Tehran: Mortazavi, second edition.

- Salehi Shami, Mohammad Ibn Yusuf (1414 AH). **Sabal Al-Huda and Al-Rashad**. Beirut: Dar Al-Kitab Al-Almiyeh.
- Sayyed Qutb, Ibrahim Shazli (1412 AH). **In the shadow of the Qur'an**. Beirut: Dar al-Shorouk.
- Tabatabai, Mohammad Hussein (1417 AH). **Al-Mizan Fi Tafsir Al-Quran**. Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Teachers of the Seminary of Qom.
- Taleghani, Mahmoud, (1983). **A ray of the Quran**. fourth edition, Tehran: Anteshar Co.
- Tamimi Amedi, Abd al-Wahed bin Muhammad (1987). **Classification of Ghorar al-Hakam and Durar al-Kalam**. Qom: Reporting Book.
- Tayeb Hosseini, Mahmoud and Razieh Meshkmasjdi (N.D.). **The educational effects of amnesty from the perspective of the Holy Quran**.
- Zahili, Wahabah ibn Mustafa (1422 AH). **Al-Tafsir al-Awsat**. Damascus: Darul Fakir.

